

Katarzyna Brataniec

MODERNIZACJA A ŚWIAT ARABSKI

Modernizację można rozumieć jako proces przekształcania się społeczeństw zacofanych zgodnie z modelem kapitalistycznego społeczeństwa przemysłowego¹. Można ją także zdefiniować jako zbliżanie się danego społeczeństwa w sposób celowy, zamierzony i planowany do uznanego modelu nowoczesności². W tym sensie termin uznany został za neutralny wobec zmian i procesów, jakie zachodziły w krajach Trzeciego Świata³. W odróżnieniu od europeizacji (czy szerzej – westernizacji), która wiązała postęp społeczny z procesami właściwymi dla państw Zachodu, skazując kraje rozwijające się na naśladowanie rozwiązań obcych kulturowo, modernizacja odnosi się do rozwoju wzorowanego co prawda na modelu zachodnim, ale pozostawiającego znaczny margines swobody i wyboru społeczeństwom, które zdecydowały się wkroczyć na tę drogę. Teoretycy modernizacji zgadzają się, iż u podstaw zacofania leży specyficzna struktura społeczeństwa zwanego tradycyjnym. Jego rozwój wymaga zmiany elementów strukturalnych odpowiedzialnych za brak postępu i wprowadzenia na ich miejsce elementów nowych, zewnętrznych, pochodzących ze społeczeństw o wysokim stopniu rozwoju. Modernizacja zakłada zatem naśladowanie, przeszczepienie wzorów i produktów z jednych krajów do drugich⁴.

Na społeczeństwo tradycyjne składają się: statyczny układ społeczny oparty na hierarchii według dziedzicznego statusu, małe zróżnicowanie i specjalizacja funkcji społecznych, nieznaczna ruchliwość społeczna, niski stopień skolaryzacji i alfabetyzacji oraz przewaga mechanicznego podziału pracy⁵. Niezmienne, przekazywane z pokolenia na pokolenie wzory kultury, więzi społeczne uwarunkowane przez tradycję i religię, pochodzenie, związki pokrewieństwa mają istotny wpływ na

¹ W.E. Moore, *Social Change*, Englewood Cliffs 1966, s. 89.

² P. Sztompka, *Socjologia*, Kraków 2005, s. 508.

³ K. Krzysztofek, A. Ziemiński, M.S. Szczepański, *Kultura a modernizacja społeczna*, Warszawa 1993, s. 6.

⁴ Sz. Chodak, *Societal Development*, New York 1973, s. 257.

⁵ S. Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity*, London, New York 1973, s. 10.

osiągnięcie określonego społecznego statusu. Stąd w społeczeństwie tradycyjnym występuje przypisanie do pozycji oraz zahamowanie rozwoju potrzeby osiągnięć⁶. Natomiast społeczeństwo nowoczesne charakteryzuje się dużą ruchliwością społeczną, wysoką specjalizacją funkcji oraz wysokim poziomem wykształcenia, a także wzrostem gospodarczym opartym na regularności produkcji i konsumpcji. Jednostki wykazują określoną dyspozycję psychiczną, która pozwala im uczestniczyć w życiu publicznym i samodzielnie kierować swoim życiem zgodnie z obowiązującymi normami racjonalnego postępowania. Posiadanie osobowości kierującej się potrzebą osiągnięć, opartej na racjonalności i empatii, czyli zdolności do wcielania się w różne role społeczne i do podejmowania zadań z nimi związanych, Daniel Lerner uznał za podstawę funkcjonowania jednostki w nowoczesnym społeczeństwie. Mobilna osobowość wykazuje przede wszystkim wyjątkową zdolność do adaptacji i dostosowywania się do zmiennych wymagań otoczenia oraz środowiska społecznego. Potrafi identyfikować się z nimi i funkcjonować sprawnie w ewoluującym świecie⁷. Rezygnacja z tradycyjnych cech osobowości zakłada większe przystosowanie do przekształcającego się społeczeństwa: elastyczność, empatię w stosunku do innych i gotowość do podejmowania nowych wyzwań, przede wszystkim jednak oznacza skupienie na teraźniejszości⁸. Społeczeństwo nowoczesne wymaga od jednostek partycypacji w życiu kulturalnym, politycznym, ekonomicznym, w których występuje identyfikacja wartości indywidualnych z wymogami interesu publicznego jako zasada funkcjonowania społeczeństwa. Za kluczowe zjawisko sprzyjające powstaniu społeczeństwa nowoczesnego uważa Lerner funkcjonowanie środków masowego przekazu, szczególnie prasy. Uwarunkowanie procesów modernizacyjnych w sferze postaw, motywacji i orientacji osobowościowych znajduje także uzasadnienie w teorii „motywacji do osiągnięć” Davida McClellanda, który wykazuje, iż występowanie w danym społeczeństwie dążenia do sukcesu, innowacyjności i przedsiębiorczości stanowi niezbędne warunki modernizacji. Podobnie według Alexa Inkelesa na osobowość nowoczesną składają się: niezależność od tradycyjnych autorytetów, postawa sceptyczna, zainteresowanie sprawami publicznymi, otwartość na nowe doświadczenia, światopogląd racjonalistyczny, orientacja na przyszłość, rezygnacja z bezpośrednich gratyfikacji, wysokie aspiracje edukacyjne, kulturalne i zawodowe, dążenie do rozwoju mierzonego poprzez kryterium sukcesu życiowego⁹.

Lerner wyróżnia stadia przejściowe między zacofaniem a nowoczesnością: częściowo zmodernizowane, przemysłowe i poprzemysłowe. Na poziomie jednostkowym między człowiekiem tradycyjnym a nowoczesnym występuje zgodnie z tą teorią „człowiek przejściowy” – „*transitional man*”.

Ten sam badacz uznał, że społeczeństwa krajów arabskich znajdują się w przejściowym stadium rozwoju – aspirują do osiągnięcia stanu społeczeństwa nowoczesnego, czyli modernizują się. Wyznaczniki modernizacji jednostek to ich zwiększone uczestnictwo w życiu publicznym oraz posiadanie konkretnych opinii

⁶ D. McClelland, *The Achieving Society*, New York 1961.

⁷ D. Lerner, *The Passing of Traditional Society*, New York, London 1966, s. 51.

⁸ S. Eisenstadt, *Development, modernization and dynamics of civilization*, „Cultures and Development” 1983, Vol. 15, No. 2, p. 226.

⁹ P. Sztompka, *op. cit.*, s. 509.

dotyczących kwestii społecznych i politycznych. Modernizacja jednostek wyraża się poprzez ich ruchliwość fizyczną i dyspozycyjność psychiczną do podejmowania nowych wyzwań. „Człowiek przejściowy” posiada umiejętność pisania i czytania, przy czym korzysta z niej regularnie, czytając prasę; słucha także radia. Działalność środków masowego przekazu pozwala mu wyrobić sobie osobistą opinię o otaczającej go rzeczywistości, umożliwia stanie się świadomym wyborcą¹⁰. Zupełnie innym problemem pozostaje pytanie, czy „człowiek przejściowy” posiada wpływ na systemy polityczne w krajach arabskich, gdyż emancypacja obywateli raczej nie przekłada się na demokratyczny system tamtejszych rządów. Lerner wysunął następującą hipotezę: im mniejsze są różnice między występowaniem poszczególnych typów człowieka w krajach arabskich, tym stabilniejszy staje się kraj. W latach 60. w Turcji i Libanie przy wysokim wskaźniku modernizacji nie występował rozłam w strukturze społecznej¹¹. Natomiast w Jordanii i Iranie zwiększające się różnice między typami tradycyjnego, przejściowego i nowoczesnego człowieka doprowadziły do rozerwania tradycyjnych relacji. W Jordanii znaczny wpływ na ten proces miało przybycie dużej liczby uchodźców palestyńskich, wykształconych i mobilnych społecznie¹². Z kolei w Egipcie i Syrii wystąpił ogromny podział między rozbieżnymi stylami życia różnych grup obywateli.

Lerner zauważył ponadto, że kobiety w krajach muzułmańskich częściej wpisują się w typ człowieka nowoczesnego, jeśli ograniczono w tych krajach wpływ islamu szyickiego i występuje chrześcijańska zmodernizowana mniejszość. Jego zdaniem w islamie sunnickim – przy braku mniejszości chrześcijańskich – nasila się tendencja do zachowania tradycyjnego stylu życia kobiet¹³. Decydujący wpływ na ich pozycję ma więc wpływ mniejszości chrześcijańskiej, która okazuje się zmodernizowana oraz postępową, a przy tym utrzymuje kontakt z Zachodem i posiada dostęp do wykształcenia¹⁴. W Egipcie większość kobiet uzyskała możliwość kształcenia, jednakże wykorzystanie ich potencjału zablokował tradycyjny model ruchli-

¹⁰ D. Lerner, *op. cit.*, s. 69.

¹¹ Wskaźniki modernizacji ujęte w badaniach Lenera to: umiejętność czytania i pisania, urbanizacja, uczestnictwo w mediach, empatia, zdolność do wyrażania opinii w kwestiach publicznych. Zob. D. Lerner, *op. cit.*, s. 71.

¹² D. Lerner, *op. cit.*, s. 91-93. Obecnie Palestyńczycy, pomimo demograficznej większości w Jordanii, nie mają wpływu na procesy zachodzące w tym kraju, ponieważ odsuwa się ich od funkcji politycznych i wpływu na kreowanie tożsamości jordańskiej; nie są zatrudniani w sektorze państwowym, ich przedsiębiorczość przejawia się więc głównie w sektorze prywatnym. Zob. A. Susser, *The Palestinians in Jordan: Demographic Majority, Political Minority*, [w:] *Minorities and State in the Arab World*, ed. O. Belgio, G. Ben-Dor, Lenne Rienner Publisher 1999.

¹³ D. Lerner, *op. cit.*, s. 91.

¹⁴ Tempo zmian społecznych we współczesnym Egipcie wskazuje raczej na decydującą rolę czynników ekonomicznych niż wpływu mniejszości chrześcijańskiej na pozycję kobiet. Kobiety z niższych warstw wybierają na przykład powrót do tradycyjnych zwyczajów w przypadku zawierania małżeństwa, jeśli może to wzmocnić ich pozycję w stosunku do mężczyzn. Rodzina kobiety wybiera małżonka i prowadzi negocjacje dotyczące wysokości opłaty za żonę, chociaż ogranicza to indywidualny wybór kobiety. Przyszły małżonek musi ją uścić najlepiej w postaci wyposażenia gospodarstwa domowego. Ponieważ głową rodziny pozostaje mężczyzna, w celu utrzymania stabilnego małżeństwa, kobiety z niższych warstw wybierają na mężów mężczyzn starszych i zamożniejszych, mężczyźni z kolei preferują małżeństwa z kobietami młodszymi i biedniejszymi od nich. Kobiety pochodzące z klasy średniej i wyższej, lepiej wykształcone, są bardziej wyemancypowane, w przypadku małżeństwa nie korzystają z tradycyjnych praktyk, dążą natomiast do zreformowania prawa rodzinnego i równouprawnienia. Zob. H. Hoodfar, *Between Marriage and the Market. Intimate Politics and Survival in Cairo*, Berkeley, Los Angeles 1997.

wości społecznej¹⁵. Struktura społeczna pozostała niezmienną przy gwałtownej zmianie systemu kultury, co skazało kobiety na przynależność do typu przejściowego, zawieszono między tradycyjnym a nowoczesnym¹⁶. Największą ruchliwością społeczną – w sensie zmiany miejsca urodzenia i przejścia ze wsi do miasta – cechują się osobowości przejściowe¹⁷. W krajach zaawansowanych na drodze postępu typy osobowości przejściowej znajdują się blisko typu zmodernizowanego. Oba rodzaje posiadają rozwiniętą cechę, którą określić można jako pewność siebie, a która nie występuje w krajach zacofanych, mniej zmodernizowanych, gdzie osobowości przejściowe zbliżone są do typu tradycyjnego i wykazują w związku ze swoją pozycją znaczny stopień frustracji oraz bezsilności w rozwiązywaniu prywatnych i publicznych problemów. Możliwość i rozwój osobowości typu przejściowego ogranicza dostępność i elastyczność instytucji społecznych w danym społeczeństwie¹⁸.

Zgodnie z teorią zmiany społecznej wyróżnić można cztery typy reakcji systemu kulturowego na bodźce o odmiennym znaku aksjologicznym: akceptację, dominację, dualizm i modernizację typu konwergencyjnego¹⁹. Akceptacja kultury rynku i społeczeństwa otwartego pociąga za sobą odrzucenie tradycji niefunkcjonalnych dla modernizacji. Socjokulturowe czynniki zaczynają dominować nad zachowaniem ciągłości kulturowej, co dynamizuje zmiany społeczne i prowadzi równocześnie do dezintegracji oraz przekształceń starego systemu. Zbyt szybkie zmiany powodują opór kulturowy w wyniku podporządkowania starej kultury nowej kulturze modernizacji.

Dominacja ciągłości nad zmianą stanowi bunt kulturowy systemu wobec zmian; w efekcie dochodzi do całkowitego odrzucenia nowoczesności przez kulturę panującą. Starą kulturę wspiera idealizacja przeszłości.

Trzecią reakcją stanowi współistnienie starej i nowej kultury, czyli dualizm społeczno-kulturowy i ekonomiczny, nazywany też dwoistością kultury. Elity społeczeństwa uczestniczą w kulturze nowoczesnej, podczas gdy reszta społeczeństwa identyfikuje się z kulturą tradycyjną. Wymiana kulturowa między obydwoma układami jest słaba, nie występuje rozprzestrzenianie się informacji i systemów wartości²⁰.

¹⁵ W Egipcie w latach 60. kobiety miały większe prawa niż obecnie, kiedy reformy zostały zahamowane przez fundamentalistów. Natomiast w Maroku i Kuwejcie islam jest nośnikiem przemian korzystnych dla kobiet. W Maroku posiadają one równe prawa do rozwodu i opieki nad dziećmi; w Kuwejcie i Katarze aż 70% studentów stanowią kobiety. W Tunezji i Turcji istnieje świeckie prawo rodzinne, natomiast prawa kobiet nie są respektowane w Arabii Saudyjskiej. Zob. Y. El-Rashi di, *Tahrir: one year on*, [on-line:] <http://weekly.ahram.org.eg/2004/683/eg4.htm>. [data dostępu: 10 VII 2006].

¹⁶ Podobnie preferencje zawodowe kobiet w większym stopniu uwarunkowane są prawami rynku i zdobytym przez nie wykształceniem niż zasadami religijnymi, ewentualnie liczy się też wsparcie ekonomiczne ze strony męża.

¹⁷ D. Lerner, *op. cit.*, s. 76-8.

¹⁸ *Ibidem*, s. 100.

¹⁹ K. Krzysztofek, A. Ziemiński, M.S. Szczepański, *op. cit.*, s. 23-24.

²⁰ W krajach, takich jak: Tunezja, Maroko, Oman, Egipt, Jordania, Kuwejt i Jemen państwo rozwinęło ścisłe więzi z elitami ekonomicznymi, które przeciwstawiają się znaczącym reformom politycznym i społecznym, które mogłyby wzmocnić wpływy upośledzonych grup społecznych. Podtrzymuje to głęboki podział społeczny i ogranicza możliwości modernizacji. Na Bliskim Wschodzie klasa średnia, burżuazja poprzez swoje silne powiązania z państwem nie spełnia roli czynnika wdrażającego procesy demokratyczne. Patrz: A.R. Aboota lebi, *Civil Society, Democracy, and the Middle East*, „Meria” 1998, Vol. 2, No. 3.

Z kolei modernizacja typu konwergencyjnego oznacza kompromis między starym a nowym systemem. Wszystkie społeczeństwa nowoczesne wykazują podstawowe podobieństwa, ponieważ proces modernizacji prowadzi do ich homogenizacji²¹. Konwergencja pozytywna to połączenie najlepszych cech obydwu systemów, negatywna – polega na kombinacji gorszych cech modeli wyjściowych. Modernizacja wytwarza tendencje do upodabniania się społeczeństw, pewnej uniformizacji, jeśli chodzi o strukturę zawodową przystosowaną do potrzeb przemysłu, strukturę demograficzną, zmiany modelu rodziny czy formy edukacji powszechnej. Podobieństwa dotyczą zwłaszcza systemu podziału pracy oraz stratyfikacji społecznej, związanych z procesem industrializacji²². Na przełomie lat 60. i 70. zakwestionowano podstawowe założenia teorii modernizacji w ich dotychczasowym kształcie: przechodzenie przez kolejne etapy i stadia rozwoju w drodze do modernizacji; model zachodni jako jedyny możliwy wzorzec rozwoju oraz całkowite przeciwstawienie tradycji i nowoczesności. Zaproponowano możliwość rozwoju multilinearnego, mającego odmienne konsekwencje dla społeczeństw znajdujących się na różnych etapach rozwoju²³. Modernizują się one w różny sposób, czerpiąc inspiracje z własnej tradycji, przekształcając ją i modyfikując po to, by wprowadzać nowe metody działania. Proces adaptacji do nowych warunków ma charakter twórczy, nie polega na kopiowaniu zachodnich wzorców, lecz na znalezieniu indywidualnej dla każdej kultury formy modernizacji. Postęp modernizacji w znacznym stopniu jest uwarunkowany kulturowo²⁴. W krajach arabskich od początku XX wieku różnorodne ruchy, począwszy od *nahdy*, przez arabskie powstanie przeciwko Turkom, czy też narodowe przebudzenie, miały charakter nowoczesny i świecki w swojej wymowie. Odrzucały zewnętrzną kontrolę w postaci zależności kolonialnej na równi z tradycjonalizmem, postulując zmianę wewnątrzkułturową²⁵.

Obecnie w świecie arabskim mamy do czynienia ze wszystkimi typami reakcji na proces modernizacji i odmienne wzorce kulturowe, które proces ten ze sobą przynosi. Z reguły są mieszają się one ze sobą; w jednym kraju występuje zdecydowany opór wobec wartości zachodnich, właściwych dla nowoczesnych społeczeństw, obok akceptacji wielu nowych rozwiązań ekonomicznych, dotyczących organizacji pracy i funkcjonowania rynku. Najprościej zaistniałą sytuację określić można za pomocą kategorii dualizmu społeczno-kulturowego. Społeczeństwa krajów arabskich pozostają w większości społeczeństwami tradycyjnymi, jednakże ich aspiracje i dążenia rozbudza uczestnictwo w kulturze nowoczesnej; szczególnie odnosi się to do ludzi młodych²⁶. Prawa do pracy i możliwości utrzymania się z niej, do osiągnięcia

²¹ S.P. Huntington, *The change to change: modernization, development and politics*, Black 1976, s. 31.

²² A.S. Feldman, W.E. Moore, *Industrialization and industrialism: convergence and differentiation*, „Transaction of the Fifth World congress of Sociology”, Washington DC 1962, s. 146.

²³ S. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1966, s. 2.

²⁴ Ch. Taylor, B. Lee, *Multiple Modernities Project. Modernity and Difference*, [on-line:] <http://www.sas.upenn.edu/transcult/promad.html>, s. 3. [data dostępu: 14 XI 2006].

²⁵ I. Wallerstein, *Islam, the West, and the World*, „Islam and World System”, Oxford Centre for Islamic Studies 1998, October 21.

²⁶ Pomimo rozbudzenia aspiracji w większości krajów arabskich sytuacja kobiet nie uległa znaczącej zmianie w zakresie poprawy warunków życia, możliwości edukacji czy praw obywatelskich: długość życia kobiet jest niższa niż mężczyzn, są gorzej odżywione, co przekłada się na niską wagę urodzeniową dzieci i wysoką śmiertelność noworodków, większość kobiet jest analfabatkami. W Egipcie stanowią one aż 57%, w regionie 51%, naj-

dobrobytu oraz zdobycia wykształcenia należą do podstawowych zdobyczy społeczeństw nowoczesnych, niewątpliwie aspiracje te wyznawane są także przez młodzież w krajach arabskich. Widać to szczególnie dobrze w państwach eksportujących ropę naftową; nowoczesne społeczeństwo konsumentów współistnieje w nich obok lub w obrębie tradycyjnych ram społecznych, wyznaczanych przez prawo *szariatu*. Konsumentkami są na przykład kobiety okryte *abają* czy przykryte *czadorem*, które dokonują zakupów w centrach handlowych niczym nieróżniących się od sklepów zachodnich.

Spółeczeństwa krajów arabskich dążą do posiadania wpływu na życie polityczne i społeczne, a przeszkody stojące na drodze do ich realizacji mają swoje źródło nie tylko w kulturze, ale przede wszystkim w zacofaniu ekonomicznym i technologicznym. Hagen zauważa, że w społeczeństwie, w którym nie ewoluuje technologia, nie zmieniają się również pozostałe elementy kultury, ponieważ to technologia i technika pozostają motorami przekształceń cywilizacyjnych, prowadzących następnie do podobnych procesów w sferze osobowościowej²⁷.

Pozostaje nierozstrzygniętym problemem, czy cechy osobowości nowoczesnej znajdują się w opozycji do tradycyjnej organizacji społeczeństwa muzułmańskiego. Główną przyczynę modernizacji i powstania człowieka nowoczesnego stanowi świecka edukacja, zapewniająca także niezbędne wartości do powstania społeczeństwa obywatelskiego. W krajach arabskich można zauważyć pewną prawidłowość rozwoju edukacji: na terenach nie poddanych kolonizacji (Turcja, Iran) rozwijała się ona gwałtowniej niż tam, gdzie pojawiały się znaczące wpływy zachodnie. Cele europejskiej polityki kolonialnej, zarówno w ujęciu Francji, jak i Wielkiej Brytanii, różniły się w niewielkim stopniu: zachować *status quo*, wykształcić ograniczoną liczbę ludności miejscowej przydatną w administracji, zniszczyć idee nacjonalistyczne, w przypadku Francji – także promować własną kulturę i język. Działania te miały przede wszystkim ograniczyć postęp edukacyjny do wyższych klas społeczeństw kolonizowanych poprzez system obcych szkół prywatnych, organizowanych przez misjonarzy, niedostępnych dla reszty ludności. Wszędzie tam szansę na uzyskanie nowoczesnego wykształcenia dostawał jedynie mały procent populacji. Wyjątki to Liban i żydowska społeczność w Palestynie²⁸. Po uzyskaniu niepodległości w większości krajów nowoczesny system edukacyjny utrzymał podział na szkolnictwo elitarne i masowe, przy istnieniu tradycyjnych szkół koranicznych. Masowa i świecka edukacja nie zawsze łączyła się też z rozwojem innych sektorów gospodarki. Z kolei egipski system edukacji wzmacniał bariery społeczne w kraju, podziały między wsią a miastem, i to pomimo wysiłków brytyjskiej administracji w dążeniu do europeiza-

piej sytuacja wygląda w Jordanii i Bahrajnie, gdzie problem dotyczy jedynie kilkanastu procent kobiet. Podaję za: *Arab Human Development Report 2002*. Podobnie mniej niż jedna trzecia kobiet pracuje, w niektórych krajach, na przykład w Omanie, to jedynie 8,6%, w Egipcie 22%. Zob.: H. Alvi, *The Human Rights of Women and Social Transformation in the Arab Middle East*, „Meria” 2005, Vol. 9, No. 2.

²⁷ E.E. Hagen, *On the Theory of Social Change. How Economic Growth Begins*, Homewood 1962, s. 25; podaję za: K. Krzysztofek, A. Ziemiński, M.S. Szczepański, *op. cit.*, s. 8.

²⁸ M. Tehranian, *Disenchanted Worlds: Secularization and Democratization in the Middle East*, „Paper for Presentation at the World Congress of International Political Science Association” 2000, Quebec City, August 1-5, [on-line:] http://www2.hawaii.edu/~majid/draft_papers/secularization/secularization.html. [data dostępu: 4 X 2006].

cji struktury społecznej²⁹. W wypadku państw arabskich tłumaczy to brak mechanizmów, które doprowadziły na Zachodzie do powstania nowoczesnego szkolnictwa i pojawienia się osobowości nowoczesnej. Obecne niepowodzenia modernizacji na Bliskim Wschodzie mają swoje źródło w przekonaniu, głoszonym przez fundamentalistów, że wprowadzane reformy stanowią wytwory obcej i wrogiej cywilizacji. Optymistyczne wnioski Daniela Lerner'a, mówiące o postępującym i nieuniknionym rozwoju społeczeństw regionu, zderzyły się z rzeczywistością: obaleniem Rezy Pahlawiego w Iranie i rewolucją szyicką, wojną domową, dezintegracją Libanu oraz terroryzmem ekstremistów islamskich³⁰. Wydaje się, iż rozprzestrzenienie w społeczeństwie arabskim cech osobowości nowoczesnej napotyka większe niż w latach 60. przeszkody z powodu niestabilnej sytuacji politycznej, dominacji kulturowej Stanów Zjednoczonych, pogarszającej się sytuacji ekonomicznej w wielu krajach regionu i wpływu islamu radykalnego. Niemniej jednak istnieją państwa, w których proces modernizacji został utrzymany i tradycyjne formy życia społeczeństwa oraz islam adaptują się do nowych warunków ekonomiczno-społecznych: Jordania, Kuwejt, Egipt – pomimo ciągłej walki z wpływami fundamentalizmu – oraz Maroko.

²⁹ Głównym założeniem brytyjskiego systemu edukacji w Egipcie było rozprzestrzenienie podstawowej umiejętności pisania i czytania na prowincji oraz przygotowanie i wykształcenie robotników wykwalifikowanych do pracy w kolonialnych fabrykach. Budowie i zachowaniu publicznego porządku miała służyć europeizacja tradycyjnej rodziny egipskiej oraz struktury klasowej, a także liberalizacja praw kobiet. Nie przewidziano jednak niechęci ludności i narodzin nacjonalizmu egipskiego, dla którego szkoły stały się ośrodkami oporu oraz wzmocnienia przekazu tradycji religijnej w szkołach koranicznych. Przykład Egiptu pokazuje, jak wdrażane przez kolonialne władze reformy, zmierzające do modernizacji społeczeństwa, obróciły się przeciw modernizacji i zaowocowały powstaniem ruchów fundamentalistycznych. Podobnie wybory parlamentarne nie przyczyniły się do politycznej aktywizacji chłopstwa egipskiego i rozwoju procesów demokratycznych, lecz wzmocniły tylko pozycję wielkich właścicieli ziemskich i ich kontrolę nad chłopstwem. Zob. G. Starrett, *Putting Islam to work. Education, Politics and Religious Transformation in Egypt*, Berkeley 1998, [on-line:] <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4q2nb3gp/>. [data dostępu: 30 X 2007].

³⁰ S. Kurtz, *The Scandal of Middle East Studies. Bankrupt scholarship and foolish policy advice*, „The Weekly Standard” 2001, Vol. 007, Issue 10, [on-line:] http://www.travelbrochuregraphics.com/extra/the_scandal_of_middle_east_studies.htm. [data dostępu: 4 X 2006].